

ФОРМУЛИ-СИНТАГМИ В УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЖИТІЯХ

ЛИСА Г. І.

Київський національний лінгвістичний університет

Дослідники історії мови вже давно звернули увагу на парні лексичні сполучення, які фіксуються найдавнішими слов'янськими пам'ятками. Однак трактувалися подібні конструкції по-різному і з погляду значення, і з погляду походження, внаслідок чого і їхнє термінологічне визначення є досить різноманітним, напр., формули-синтагми, формули-матриці, парні зрощення, парні семантичні опозиції, синонімічні парні сполучення, стійкі сурядні біноми, редуплікації, парні / здвоєні формули, парні найменування, стійкий словесний комплекс та ін. Формули-синтагми, за визначенням В. В. Колесова, – парні лексичні сполучення, своєрідні бінарні формули, досить частотні в середньовічних слов'янських, зокрема старослов'янських і давньоруських текстах, були переважно перекладними, проте ставали в середньовічній слов'янській поезії самостійною і значущою текстотвірною моделлю [3, с. 261; 9, с. 3–11]. Вони були стислим, емним засобом створення нового значення, яке тут виявляється в узагальненні часткових значень і супроводжується його сакральною ідеалізацією, виходячи не з поділу єдиного надвоє, а відбиваючи первісну двоїстість субстанції, яка зливається в єдність [11, с. 217]. Ці парні сполучення втілювали символізм особливого роду, адже такі сполучення характеризуються можливістю сполучення народно-язичницької символіки з християнською, що пояснюється “збігом у характері її втілення і подібністю в наборі символів; редуплікації типу “*солнце – свѣтъ*” і “*радость – веселие*”, крім того, що вони розкривають причинно-наслідкові зв'язки у виражених “поняттях”, стали можливими лише за такого суміщення: для язичника – “сонце”, а для християнина – “світло” і т. ін. – все це приклади “накладання” гетерогенних символів унаслідок компонування нової синтетичної моделі світу”, тобто це не стилістичний засіб, а додатковий семантичний спосіб створення художньої образності у синкретичному середньовічному мисленні [9, с. 28; 8, с. 145]. Хоча, як зазначають дослідники, значення узагальнення і повноти властивостей у парних найменувань у пізніх слов'янських прикладах втратило сакральне призначення [6, с. 99].

Такі сполучення у книжно-писемних пам'ятках уживалися як готові, відтворювані формули, які співіснували в однотипних текстах – творах, подібних за мотивацією, функціями і змістом (зокрема і в житійній літературі), переходячи з тексту до тексту за традицією. Визначаючи ці сполучення як формули-синтагми, В. В. Колесов та його послідовники наголошували на граматичній, семантичній і ритмічній єдності, їх семантичній і структурній нерозчленованості як засобу передачі інформації [9, с. 145; 2].

Вважають, що парні лексичні сполучення пов'язані з конструкціями *dvandva*, які, на думку О. О. Потебні, становили типологічний аналог парних найменувань, та граматичною парністю, що втілювалася в субкатегорії двоїни. Водночас деякі науковці, зокрема М. В. Артамонова [див. 2], розглядають парні

сполучення і *dvandva* як явища суміжні, але не тотожні, оскільки парні іменування можуть варіюватися на різних мовних рівнях, тоді як *dvandva* допускають єдиний вид варіювання – фонетичні зміни компонентів.

О. Ф. Жолобов, слідом за О. О. Потебнею, у паратактичних сполученнях двох синонімів або квазісинонімів вбачав різновид плеоназма – гендіадіс, тобто фігуру, що будувалася на вираженні одного поняття через два або за посередництвом двох понять і була продовженням архаїчного праіндоєвропейського вживання, що активізувалося під впливом греко-візантійської літератури, зазначивши, що “тією мірою, наскільки гендіадіс утворює символ парності або доїнності, у ньому більш важливим виявляється наслідування парної структурної схеми цієї фігури, ніж суворе дотримання змістової схеми” [5, с. 197–199].

Спираючись на ідеї О. О. Потебні, В. В. Колесов вважав, що лексичні пари служили в давньоруській мові для утворення понять узагальненого змісту, виконуючи прагматичну функцію, “пари обслуговували понятійну сферу спілкування і передавання інформації” [9, с. 145].

Динаміка розвитку текстотвірних формул (синтагм) – мінімальних одиниць тексту, які характеризуються інформативною наповненістю: в них сходяться змістові, формальні і образні ознаки слів, – відтворює історичні процеси розвитку давньоруського тексту [9, с. 14; 10, с. 136; 1, с. 5] і знаходить своє продовження в агіографічних творах пізнішої пори.

Досліджуючи середньовічні житія XIV–XVIII ст., дослідники відзначають, що бінарність постає як окремих випадок подвоювання і одночасно роздвоєння ознак явища (роздвоєння змісту і подвоювання форми), яке відбувалося в ході побудови давнього тексту. Тобто в тексті такі біноми можуть виокремлюватися як єдність семантичних і структурних характеристик (значення нерозчленованої парності із родо-видовими, синонімічними або антонімічними відношеннями і двокомпонентна структура із сурядним зв’язком) [1а] – єдність у парності або ж обирається один з елементів пари, що може вказувати на підсилювальну функцію одного з членів пари.

На відміну від давньоруських текстів стійке бінарне сполучення як елемент вихідного формульного тексту демонструє в агіографічних пам’ятках (і російських, і українських) як руйнування формули, так і створення, “оскільки в кінцевому рахунку виникає не лише нова синтаксична структура, але й новий рівень семантичної актуалізації” [1, с. 4; 12, с. 346]. Дослідники зауважили, що в російських текстах, чим ближче до Нового часу, тим помітнішою стає перевага бінарних пар зі сполучником *и*, зокрема в Повістях Смутного часу (XVII) такі сполучення вживаються звичайно з метою посилення (другий елемент підсилює перший), напр.: *плачь и рыдание, страх и трепет; отче и господине, господа моя и братья* і под.; безсполучникові пари тут трапляються надзвичайно рідко. Водночас спостерігається руйнування такої бінарної структури, розширення за рахунок синонімічних або антонімічних одиниць до тріади або конструкції з чотирма і більше елементами. Аналогічна будова бінарних сполучень наявна і в “Київському патерику”, що продовжує давню традицію. Водночас синонімічні синтагми, речення добираються вільно, без обмеження традицією. У літературі XVIII такі конструкції ще залишаються

регулярним прийомом авторського мовлення, хоча пізніше на к. XVIII–XIX ст. вони вживаються з художньою метою, проте в літературній мові вони не утворюються, а запозичуються з розмовного мовлення і використовуються з підсилювальною функцією [4, с. 311].

Традиційні парні сполучення зазнають досить помітних трансформацій, насамперед посиленням одного з компонентів, з'являються досить неочікувані подвоєння, які виходять за межі традиційних, що виявляється не в лексичних елементах, а в їхньому синтаксичному поєднанні і функції, значно посилюється і розвивається атрибутивність, розширення традиційних атрибутивних сполучень за рахунок означень (*огненою мукою и пламенем негасимымъ*) [12, с. 345–346]; пор. у “Київському Патерику”: пречистому тилоу и святїи крови Водночас, за спостереженням дослідників, семантичні відношення компонентів пар можна умовно типологізувати, враховуючи синкретичність семантики, як видо-родові, антонімічні, причинно-наслідкові, метонімічні за основою, або стадіальні характеристики (*неблагословение и отлучение, умирение и обличитель, насилие и мятешу*); стилістично посилені (*челомъ бую и со слезами молю*). Досліджені Т. П. Рогожніковою житійні тексти Макаріївського циклу XV–XVII ст. виявили значну частотність уживання парних лексичних сполучень і показали, що поряд з біблійними за походженням біномами, які передаються без змін, історично первинний тип збагачується різними нюансами, що вказує не на використання готових формул, а на творчо активну редакторську працю [12, с. 341–342]. Проаналізований дослідницею значний матеріал дозволив визначити панівні для цих текстів парні сполучення, а саме – парні сполучення з видовими відношеннями між компонентами, що зумовлене, на її думку, специфікою епохи створення Макаріївського циклу.

Українські житія з “Патерики, або Отечника Печерського” за редакцією XV–XVII ст. (далі – КП) насичені традиційними бінарними формулами (на зразок *день и ночь, свѣтъ и тьма, слава и чѣсть* тощо). Уже сама назва зі списку XVI ст. “Паторик Печерський иже о създании церкви, да разумѣють вси, яко самого Господа Бога *промыслонъ и волею* и его пречисты матере *молитвою и хотѣниемъ създася и съвршиися боголѣннаа и небесноподобнаа* велика церьки богородицина Печерськаа, архимандритиа всеа Рускыа земля, еже есть Лавра *святого и великого* отца нашего Феодосия” – засвідчує спрямованість на використання традиційних і трансформованих, зокрема синонімічних (традиційні: *промыслонъ и волею, създася и съвршиися, святого и великого*, та інновації: *боголѣннаа и небесноподобнаа, молитвою и хотѣниемъ*).

Водночас з'являється значна кількість нових і трансформованих традиційних сполучень, подібно до російських житій, напр.: *радости и наслаждения, труда и озлобления, наставника и учителя, забытие и невѣденіе, словом и языком, раб и поклонник, терпя зиму и глад* і под.; розширення бінарної формули за рахунок нових елементів, перетворення на тернарну: *ему же слава, честь и поклонение, в честь, славу и хвалу, тѣлом, душею и умом* та ін. Припускають, що розширення парного сполучення до тернарного відображає перехід від двоїстості, парності в уявленні світу до трійності, що вимагало переходу

в побудові семантичних опозицій від парних до градаційних, в яких лексичні одиниці розташовуються за ступенем посилення ознаки, інтенсивності дії [10; 2]. У такій конструкції змінюються семантичні відношення між складниками: парне сполучення як частина тернарного втрачає значення парності, напр., поширене в давньоруських текстах *плачь и рыдание* перетворюється на тріаду: *плачь и рыдание и вопль* [2], або в “Патерику”: *пастыря инокомъ и наставника и учителя, въ честь, славу и хвалу богу, и можета помогати, и спасати, и заступати приближающих к нима*. На противагу дослідженим Т. П. Рогожніковою житіям Макаріївського циклу в КП переважають синонімічні парні сполучення, серед яких трапляється і значна кількість нових, нетрадиційних: *хитрецъ и помысленикъ, в забытіе и невѣденіе, раб и поклонник*, або ж залишається один традиційний компонент, другий може варіюватися: *радости и наслаждения, в богатствѣ и наслажденіи, душею и умом* тощо.

В українських житіях навколо подібної традиційної формули-матриці вибудовується текст, вони стають основним текстотвірним і композиційним засобом (напр., Житіє Антонія Печерського як такий композиційний елемент використовує пару *луна и звѣзды: носящяся духу святому над водами свѣт земли новозданнои первѣе сътвори, помалѣ же и солнцу воссияти над нею повелѣ, егоже положи в область дни и в просвѣщеніе луны и звѣзд, обладающих в ноци; сице и егда прійде кончина лѣтом, земля же наша близ ада суцею, невидѣніем, глаголю, спасення, помраченна бѣ, тогда носящяся духу томужде над хрещеніи преданам от благовѣрнаго в князех Владимира свѣтом вѣры первѣ нас просвѣтити. Помалѣ же и солнца мысленнаго, свѣтляцаго добрыми дѣлы, не возбрани, да воссияет нам в область дни спасенія и в просвѣщеніе луны и звѣзд мысленных, обладающих помощ ноци нераденія нашего о спасеніи избра на се преподобнаго и богоноснаго отца нашего Антонія...*), а сполучення імен двох печерських святих – Антонія і Феодосія – вказують на зв’язок з ідеєю *dvandva*, продовжуючи традицію “Казання про Бориса і Гліба”. Такої текстотвірної функції формули-матриці в російських житіях, наскільки можна судити з описів, не набувають, не стають образом, навколо якого розгортається дія.

Парні сполучення на зразок *радость и веселие, свѣт и тьма, скорбѣ и туга* трансформуються в синтагми або речення: *радуется в скорбех, в бѣдах благоискусен, в напасти веселится; сияющим добрыми дѣлы в пещерѣ, аки свѣтом, и в тмѣ свѣтляцим; се нынѣ время благоприятно, се нынѣ день спасенія, не одолѣ тьма его свѣту дѣл добрых, солнце и луна двѣ суть неусыпная небесная очеса, Симон же приимѣ молитву и благословение от святого, яко нѣкы бисер многоценный и дарѣ, вся скорбная, аки от бога посылаемая, со радостію приимаше* тощо. На основі антонімічних пар будується антитеза: *еже таковаго свѣта отпасти и тму любити, глаголю вам во тмѣ, поведита на свѣтъ, чьто проситѣ твое величество от нашего смиренія*.

Не всі парні сполучення є синонімічними (як, напр., *безаконикъ и грѣшникъ, туга и тоска, страхъ и трепетѣ, другы и южикы, подоба и образѣ, насилія и грабленія*), частина таких пар могли утворюватися на основі поєднання

гіпонімів (напр., *злато и сребро*, поряд з таким традиційним сполученням у КП з'являється розширений варіант: *1000 гривень сребра и 100 гривень злата; медь и вино, древа и терніе*), гіпероніма і гіпоніма (напр., *день и часъ, часъ и врѣмя, звѣри и скоти, славы и похвалы*), антонімів (напр., *день и ночь, добро и зло, небо и земля*) [1, с. 16].

Спроба аналізу використання бінарних сполучень у КП підтверджує спостереження дослідників щодо того, як тип, історично первинний, трансформується, збагачується новими відтінками значення, різними нюансами, що свідчить не просто про використання готових формул, а про активну творчу працю редакторів, особливо в плані стилю. Таким чином, дослідження текстових реалізацій бінарних формул, лексичних пар на різних етапах історії мови, зокрема і в зіставному плані, потребують розширення хронологічних меж і кола досліджуваних джерел.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо в аналізі використання бінарних сполучень, формул-матриць та їх трансформації в текстах окремих староукраїнських пам'яток та текстах традиційного змісту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверина С. А. Бинарные сочетания в агиографических текстах : (на материале псковских житий) / С. А. Аверина // Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. – СПб. : СПбГУ, 2002. – Вып. 2. – С. 4–18.
2. Артамонова М. В. Парные именованія в древнерусском тексте : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Артамонова Марина Владимировна. – Владимир, 2005. – 172 с.
3. Двинятин Ф. Н. Бинарные формулы-матрицы в Торжественных словах св. Кирилла Туровского / Ф. Н. Двинятин // Грани русистики : филологические этюды. – СПб. : СПбГУ, 2007. – С. 260–269.
4. Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв. / Анастасия Петровна Евгеньева. – М. : Наука, 1963. – 400 с.
5. Жолобов О. А. Древнерусские модификации “божественных dvandva” материалам Успенского сборника XII–XIII вв. / О. Ф. Жолобов // Древнерусский язык домонгольской поры. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1991. – С. 193–211.
6. Жолобов О. Ф. Сдвоенные именованія в древнерусском языке / О. Ф. Жолобов // Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – К., 1993. – С. 99–102.
7. Жолобов О. Ф. Гендиадис в концепции А. А. Потебни и в современных интерпретациях / О. Ф. Жолобов // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : [зб. наук. пр.]. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 197–201.
8. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / Владимир Викторович Колесов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 312 с.
9. Колесов В. В. Древнерусский литературный язык / Владимир Викторович Колесов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 462 с.
10. Колесов В. В. Философия русского слова / Владимир Викторович Колесов. – М. : Юна, 2002. – 305 с.

11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Просвещение, 1941. – Т. III–IV. – 543 с.

12. Рогожникова Т. П. Парные лексические сочетания в житийных текстах XV–XVI веков (на материале “Макариевского цикла”) / Т. П. Рогожникова // Грани русистики : филологические этюды. – СПб. : СПбГУ, 2007. – С. 340–349.

SYSTEMOWOŚĆ W OBRĘBIE PRZYIMKÓW SŁOWIAŃSKICH

LACHUR CZ.

Uniwersytet Opolski

Od pewnego czasu w językach słowiańskich obserwowany jest aktywny (choć powolny) proces zmian składniowych w zakresie relacji przypadkowych. Funkcje wielu przypadków ulegają rozszerzeniu i zróżnicowaniu poprzez ich uzupełnienie połączeniami przyimkowymi, konstrukcje bezprzyimkowe aktywnie wypierane są przez konstrukcje przyimkowe. Pojawiają się niektóre nowe typy przyimków, derywowanych według obecnych w tych językach mechanizmów słowotwórczych.

Jako konsekwencja tych procesów pojawia się konieczność opracowania (na potrzeby zarówno leksykografii, jak też dydaktyki) aktualnego rejestru przyimków właściwych i innych jednostek o charakterze przyimkowym, ustalenia ich właściwości systemowych oraz relacji przez nie sygnalizowanych.

Zadanie takie postawiła przed sobą grupa językoznawców, reprezentujących większość krajów słowiańskich, którzy uczestniczą w realizacji międzynarodowego projektu pod nazwą “Przyimki słowiańskie w synchronii i diachronii: morfologia i składnia”. Koordynatorem projektu jest prof. Maja W. Wsiewołodowa z Uniwersytetu im. M. Łomonosowa (jego wersja rosyjska brzmi “Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис”). Pierwszy etap pracy stanowi sporządzenie maksymalnie pełnego korpusu przyimków w poszczególnych językach (chodzi o przyimki właściwe, ale też o takie jednostki, które mogą pełnić funkcję przyimka w każdym lub w określonych warunkach kontekstowych, stanowiąc tym samym jego ekwiwalenty). Ponadto ten etap obejmuje wypracowanie zasad lingwistycznej prezentacji danej kategorii z uwzględnieniem zarówno typu i znaczenia jednostki, jak też wszystkich aspektów jej funkcjonowania w wypowiedzeniach. Założenie kompletności materiału językowego przewiduje też ujęcie w przygotowywanych rejestrach nie tylko jednostek normatywnych, skodyfikowanych, lecz także (w miarę możliwości) wszystkich przypadków systemowego użycia jednostek pełniących funkcję przyimków – niezależnie od stopnia ich normatywności.

Obserwacje zgromadzonego materiału różnych języków oraz jego konfrontacja formalna i funkcjonalna uzasadniają stwierdzenie, iż kategoria przyimków w językach słowiańskich tworzy określony, logiczny i konsekwentny, system, a jej rozwój w poszczególnych językach przebiega według dających się ustalić mechanizmów. Inna sprawa, czy w każdym języku są reprezentowane wszystkie segmenty tego systemu.